

ЗАМОНАВИЙ ХОРИЖИЙ ТИЛ ЎРГАТИШДА КЎРГАЗМАЛИЛИК ТАМОЙИЛИ

Шахалдарова Г.С.

*Ўзбекистон Миллий Университети Педагогика фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)*

Таянч сўзлар: кўрғазмалилик; визуал; аудиовизуал; аудиолингвал; системалилик; онглилик; пухталиқ; вербал; новербал; изчиллик.

Ключевые слова: наглядность; визуальный; аудиовизуальный; аудиолингвальный; систематичность; сознательность; прочность; вербальный; невербальный; последовательность.

Key words: visuality; visual; audiovisual; audiolingual; systemness; consciousness; substantiality; verbal; non-verbal; consequency.

Чет тилини ўқитиш кўп қиррали жараён бўлиб, уни ташкил этиш, самардорлигини ошириш қатор қонуниятларга, дидактик принципларга амал қилишга боғлиқ. Дидактика - таълимнинг илмий-назарий, услубий асосларини, принцип, метод ва воситаларини чуқур ўрганувчи фан сифатида чет тилини ўқитиш методикасининг педагогик асосини ташкил этади. Мазкур иш чет тилини ўқитиш жараёнини ташкил этиш ва дастурий ҳужжатларда белгилаб қўйилган “коммуникатив компетенцияни шакллантириш, ривожлантириш ва такомиллаштириш”дек мақсадга эришишда дидактик қонун-қоидалар, бу борадаги муаммоларни тадқиқ этишга бағишланган. Педагогикада дидактика таълим мақсади, мазмун-моҳияти, методлари, воситаларини белгилаб берувчи талаблар, қонуниятлар ва принципларни синчиклаб ўрганадиган фандир. Дидактик принциплар илк бор Я. А. Коменский томонидан (1592–1670) “Буюк дидактика” асарида ишлаб чиқилган. Замонавий педагогиканинг дидактика қисмида принциплар турли фанлар таркибида ўрганилган бўлса-да, методология фани ривожда амалиётда татбиқ этишда қатор камчиликлар мавжуд. Бунинг натижа-сида таълим сифати ва самардорлиги талаб даражасидан паст эканлиги кўзга ташланмоқда. Чет тилини ўқитишда ҳам дидактик принциплар амал

қилиниши шарт бўлган таълим қонун-қоидаларини, талабларини ўз ичига олади. Дидактик принциплар бир-бири билан узвий боғлиқ ҳолда амал қилади ва таълим мақсади, мазмуни, методлари, воситаларини аниқлаб олишда ҳамда яратишда, таълим жараёнини ташкил этишда, ўтказишда пойдевор сифатида хизмат қилади. Турли фанларни ўқитишда неча асрлар давомида синовдан ўтган, дидактикада мустаҳкам ўрин олган принциплар тизими яратилган. Улар турлича номланиб талқин этилган бўлса-да, ҳозирги замон педагогикасида кенг татбиқ этилмоқда. Шунини таъкидлаш жоизки, ҳар бир дидактик принцип турли ўқув предмети таълимида турлича, ўзига хос равишда татбиқ этилишини кузатиш мумкин. Хусусан, чет тилини ўқитишда амал қилиниши зарур бўлган таянч дидактик принциплар қай даражада, қандай қўлланилаётганини аниқлаб олиш учун, аввало, уларнинг умумий педагогик илмий-назарий талқинини ўрганиб чиқиш лозим. Мавзуга оид илмий манбалар, диссертация ва бошқа адабиётларда қуйидаги асосий таянч принципларга алоҳида аҳамият қаратилган (Розиков О., Зуннунов А., Маҳкамов У., Ибрагимов Х., Абдуллаева Ш., Краевский В. ва бошқалар).

Принцип (тамойил) термини умумпедагогик манбаларда қонунқоидалар, талаблар сифатида таърифланади. Чет тилларни ўқитишда дидактик принциплар татбиғини таҳлил этиш учун уларнинг мазмун-моҳиятига тўхтаб ўтиш лозим. Дидактика назарияси ва амалиётида кенг оммалашган таърифларни келтириш мумкин. Педагогик энциклопедияда берилган таърифга кўра, дидактик принциплар-ўқув-тарбия жараёнини ташкиллаштириш, унинг мазмунини танлаш ҳамда ўқувчи талабаларнинг ақлий, бадиий, ижодий, ахлоқий, жисмоний фаолиятларини ташкил этишда таяниладиган қонуниятлардир. Дидактик принципларнинг ҳар томонлама аниқ ифодаланишида педагогика илмларнинг тараққиёт даражасини ойдинлаштиришда унга ёрдам беради. Жаҳон дидактикаси назарияси ва амалиётида тан олинган, ҳар томонлама асослаб берилган, турли фанларни ўқитишда ўзига хос равишда татбиқ этилиши шарт бўлган бир қанча дидактик принципларни санаб ўтиш мумкин:

- Таълим-тарбия бирлиги;
- онглилик, фаоллик;
- тизимлилик, изчиллик;
- пухталиқ, тушунарлилик;
- узвийлик, узлуксизлик;
- назария, амалиёт бирлиги;
- кўргазмалилик;

■ индивидуаллик ва бошқалар.

Мазкур принциплар бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқликда амал қилади, айтайлик, тизимлилик принципи изчиллик, узвийлик, тушунарлилик кабиларни ўз ичига қамраб олади, илмийлик эса назария ва амалиёт биригига асосланади, дейиш мумкин.

Онглилик ва фаоллик принципи - дидактикада билим олишга интилиш, иштиёқ билан фаолият юритиш, мустақил фикрлаш, хулосалар чиқаришни ўрганишга онгли ёндашувни тақозо этиш деб таърифланади.

Тизимлилик ва изчиллик принципи-тартибга солинганлик, давомийлик, боғлиқлик, узлуксизлик. Узвийлик тартибий кетма-кетликни, фанларнинг ўзаро интеграллашувини таъминлашни ифодалайди.

Таълим ва тарбия бирлиги принципи-(тарбиявий таълим) таълим, тарбия яхлитлигини, ажралмаслигини ифодалаган ҳолда турли фанларни ўргатиш жараёнида ёш авлодни ҳар томонлама камолга етказиш, яъни ақлий, ахлоқий, жисмоний, эстетик, экологик, ҳуқуқий, иқтисодий, меҳнат ва бошқа тарбия турларини таълим билан узвий равишда олиб боришни назарда тутаяди, жумладан: - ақлий тарбия: ёш авлодни билимли, ақлли, онгли, фаҳм-фаросатли, диққат-эътиборли, хотираси мустаҳкам этиб тарбиялаш;-ахлоқий тарбия: одоб-ахлоқ, хулқ, адолат, яхшилик, инсоф, диёнат, шарм-ҳаё, эътиқод, меҳрибонлик, ватанпарварлик каби категорияларни ўз ичига олади; -меҳнат тарбияси: фаоллик, ишчанлик, ғайрат, шижоат, тадбиркорлик, ишбилармонлик, уддабуронлик каби хислатлардан иборат; - эстетик тарбия: гўзаллик, озодалик, орасталик, саранжомсаришталик, одоблилик ва бошқа категорияларни қамраб олади.

Ушбу тарбия турлари қаторига маданий-маърифий тарбияни ҳам қўшиш мумкин. Маданий-маърифий тарбия кенг қамровли тушунча бўлиб барча тарбия турлари компонентларидан ташкил топади, чунки чет тили таълими жараёнида ўқувчи тили ўрганилаётган мамлакатлар маданияти, урф-одатлари, маросимлари, эътиқоди, тарихи, санъати, адабиёти, давлат тизими ва бошқалар ҳақида лингвомаданий, ижтимоий-маданий, прагматик, дискурс стратегик компетенциялардан ташкил топган коммуникатив компетенцияни эгаллайди, шу билан бир вақтда ўз она Ватани, тили, маданияти, урф-одатлари, маросимларига чексиз ҳурмат, садоқат, муҳаббат руҳида тарбияланади. Мавзуга оид илмий педагогик, методик адабиётларни ўрганиш шундан далолат берадики, дидактик принципларнинг чет тилини ўқитишда қўлланилиши турли даврларда турлича талқин этилган. Ўтган XX аср методикасида Л. В. Шчерба, И. В. Раҳмонов, В. Д. Аракин, Э. П. Шубин, П. Б. Гурвич, А. П. Старков, А. А. Миролубов, М. В.

Ляховицкий, И. М. Берман, В. С. Цетлин, В. В. Краевский, Г. В. Рогова, Ж. Ричардс, Т. Рожерс, Ч. Фриз, Р. Ладос, А. П. Ховат, Ж. Уидовсан каби бир қанча чет эллик олимлар таълим принциплари ҳақида ўз қарашларини баён этганлар.

“Кўргазмалилик - таълимнинг олий шартидир” деган эди И. Г. Песталоцци. Дидактик таржима принциплари “тўғри”, “онгли-қиёсий”, “коммуникатив” методлар асосида чет тилини ўқитиш мақсади, мазмуни ва воситаларига мос равишда татбиқ этилгани кўрсатиб ўтилган, лекин дидактик принципларнинг чет тили таълимига қай даражада сингдирилганлиги тадқиқот даражасида ўрганилмаган. Бугунги кунда ҳам ушбу масала чет тилини ўқитиш назарияси ва амалиётида чуқур тадқиқ этилмаган муаммолардан биридир.

Замонавий таълим ислохотлари даврида, айниқса чет тилларни ўқитиш тизимини қайтадан такомиллаштириш, ўқув-услубий таъминотини янада яхшилаш, ахборот-коммуникацион (АКТ) ва таълим (ТТ) технологияларидан самарали фойдаланиш имкониятлари кенгайиб бораётган бир вақтда таълимтарбиянинг назарий асослари (устунлари) қонуниятлар, талаблар йиғиндиси ҳисобланган умумпедагогик, дидактик, психологик, методик принциплар мазмун-моҳиятларининг чет тили таълимига татбиғини такомиллаштириш долзарб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Республикамиз узлуксиз таълим тизимининг барча босқичларида бир ёки ундан ортиқ чет тилларни ўқитиш жараёнида юқорида санаб ўтилган дидактик принциплар ўзига хос ва мос равишда татбиқ этилиши зарурдир. Бу борада республикамиз олимларининг ишларида билдирилган фикр-мулоҳазаларни келтириб ўтиш мумкин. Профессор Ж. Жалолов ўзининг “Chet til o'qitish metodikasi” дарслигида россиялик методистлар фикрларини умумлаштирган ҳолда: тарбиявий таълим, онглилик, фаоллик, кўргазмалилик, системалилик, (изчиллик), индивидуал ёндашиш, (билимларни) пухта ўзлаштириш, ўқувчи имкониятларига мослик каби дидактик принципларнинг чет тилини ўқитишда татбиқ этилиши ҳақида айтиб ўтади. Л. К. Илиева номзодлик диссертациясида немис тили таълимида изчиллик принципининг татбиқ этилиши хусусиятларини тадқиқ этган. Асосий эътиборни грамматик материалларни танлаш, таснифлаш, тақсимлаш маъноларни тушунтиришда изчилликка қатъий риоя қилган ҳолда иш олиб боришни тавсия этган. Чет тилларни ўқитишнинг асосий таянч принципларидан бири бўлган кўргазмалиликни чет тили таълимида қўллашнинг ҳам ўзига хос хусусиятлари мавжуд.

Кўргазмалилик принципи ўқитиш жараёнида ўқувчининг сезгиларига таъсир этиш воситалари ёрдамида тасаввур, билим, малакалар ҳосил қилишни назарда тутди. Кўргазмалилик деганда, одатда, фақат кўришга мўлжалланган воситалардан фойдаланиш тушунилади. Тарихий методларда ҳам шундай ёндашувни кузатиш мумкин. Я. А. Коменский ўз асарларида мазкур принцип мазмун-моҳиятига алоҳида эътибор қаратиб, кўргазмалилик нафақат кўриш, балки бошқа сезги аъзоларига ҳам тааллуқли эканини ёритиб берган ва уни таълимнинг “олтин қондаси” деб таърифлайди. Кўргазмалилик принципи таълим бериш жараёни барча босқичларида қўлланилади. Кўргазма воситаларидан фойдаланиш талабларидан бири бу - дидактик ва тарбиявий омилларни амалда жорий этишдир. Кўргазмалилик принципи энг юқори ўзлаштириш кўрсаткичга эга бўлганлиги сабабли, кўргазма воситалари орқали дарс олиб бориш мақсадга мувофиқ деб ҳисобланади. Олимлар ўтказган тадқиқотларига кўра, ўқувчиларнинг маълумотларни кўргазмалар асосида қабул қилиш ва ўзлаштириш даражаси жуда юқори эканлиги аниқланган.

Ўзбекистон Республикаси узлуксиз таълим тизими барча босқичларида чет тилларни ўқитишнинг кўргазмалилик принципи бугунги кунда ўзига хос равишда татбиқ этилиши зарур. Ахборот комуникацион технологиялари ва улар асосида таълим технологияларининг шиддат билан ривожланиб бораётган бир даврда кўргазмалилик принципининг мазмун-моҳияти кенгайиб, аҳамияти янада ортиб бормоқда. Бундай шароитда таълимнинг турли кўргазмали воситаларидан самарали ва ўз ўрнида фойдаланишда қатор психологик, методик муаммоларни ҳал этиш зарурати туғилади. Психологик тадқиқотларда исботланишича таълим самарадорлиги кўп жиҳатдан ўқувчининг барча сезгиларига таъсир этувчи кўргазмалиликдан фойдаланишга боғлиқ. Чет тил ўқитиш методикасида кўргазмалилик икки турга бўлинади. Россиялик методист олимлар фикрларига таянган ҳолда Ж. Жалолов кўргазмалиликни ички ва ташқи, яъни предметга оид ва лисоний турларга ажратган. Ўзлаштириш даражаси

Матн ўқишда 10%

Эшитишда 20%

Кўришда 30%

Кўриб - эшитишда 50%

Ўзгалар билан мулоқот қилганда 70%

Бошқаларга ўргатганда 95%

Ушбу фикрни давом эттирган ҳолда чет тили фанининг хусусиятларидан келиб чиқиб биз вербал-лингвистик, новербал-экстралингвистик ва

аралаш кўргазмалилик турларига ажратамиз. Сезгилар иштирокига кўра аудитив, визуал, аудиовизуал кўргазмалиликка тил иштирокига кўра вербал лингвистик, новербалэкстралингвистик ва коммуникатив, яъни аралаш турларига ажратиш мумкин. Аудитив кўргазмалилик овозли, эшитиш сезгисига таъсир этувчи воситалардан, визуал кўриш сезгисига таъсир этувчи воситалардан аудиовизуал эшитиш ва кўришга мўлжалланган воситалардан иборат бўлиб, чет тилида оғзаки ва ёзма нутқ малакаларини шакллантириш, ривожлантириш ва таъминлашга хизмат қилади. Вербал-лингвистик кўргазмалиликка барча тил сатҳлари материаллари товуш, ҳарф, сўз ва сўз бирикмалари, грамматик воситалар, матн дискурс мазмуни, педагог нутқи. Интернет материаллари, мультимедиа матнлари, электрон ёзишмалар ва ҳоказолар киради. Бошқа фанлардан фарқли ўлароқ чет тили таълимида кўргазмалиликнинг визуалликка нисбатан аудитив тури устувор ҳисобланади, чунки ўқувчи коммуникатив компетенциясини ривожлантиришнинг асосини тинглаб тушуниш (аудирование) малакаси ташкил этади. Новербал-экстралингвистик кўргазмалилик аудио, видео, расм, тасвир, фильмлар, предметлар, хатти-ҳаракат ва бошқаларни ўз ичига олади. Аралаш кўргазмалиликда вербал ва новербал воситалар бирга қўлланилиш мумкин. Анализаторлар иштироки нуктаи назардан улар визуал, аудитив, ёки аудиовизуал кўргазмалилик шаклларига бўлинади. Бугунги кун чет тил таълими учун фойдаланилаётган замонавий дарсликлар тўпламида мультимедиявий воситалардан кенг фойдаланиш назарда тутилган чет тил таълимида ўз ўрнида ва самарали. Шубҳасиз, кўргазмалилик принципини қўллашда мультимедиа ва бошқа кўргазмали воситалар муҳим ўрин эгаллайди. Кўргазмалилик принципи татбиғи юқорида санаб ўтилган бошқа принциплардан жорий этилишини аниқлаш, такомиллаштириш йўллариини ўрганиш мақсадида Ўзбекистон умумий ўрта таълим мактабларининг 5-синф учун мўлжалланган New Fly High дарслиги, унга илова этилган мультимедиа воситаларида дидактик принципларга қай даражада амал қилинмаганлиги ҳолатини кўргазмалилик принципи мисолида аниқлаш учун ўтказилган таҳлилдан намуналар келтирамиз.

New Fly High дарслиги тўплами жами 102 соатга мўлжалланган, ҳар бири 6 дарсни ўз ичига олган 13 unitдан иборат. Дарсликнинг Unit 1. All about me Lesson 1. My favorite things мавзусидаги биринчи дарсида аудитив-овозли, аудиолингвал, вербал, визуал, аудиовизуал ва аралаш кўргазмалилик турларида фойдаланилган.

Listen and repeat машқи бизнинг таснифимизга кўра аудиолингвал кўргазмалилик турига мансуб бўлиб, ўқувчиларнинг тинглаб тушуниш ва талаффуз кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади.

3а – look, read, write about Aziz машқида вербал ва визуал кўргазмалиликка асосланиб кўриш, эшитиш, қўл-мотор каби сезгилар иштироки назарда тутилган ва берилган расмлардан фойдаланиб ўқиш ва ёзув малакаларини ривожлантириш мақсади кўйилган.

3б – 3с – 4 – машқлар эса вербал кўргазмалилик ёрдамида микродиалог, монолог тузишни ўргатишга мўлжалланган. Дарсларда қўлланилган кўргазмалилик турига кўра, юқорида таъкидлангандек ҳар бир машқда аудитив кўргазмалилик кўпроқ фоизни ташкил этади. Тадқиқотларда келтирилган рақамларга эътибор қаратадиган бўлсак, коммуникация жарёнида тинглаб тушуниш орқали қабул қилинадиган ахборот 16 марта юқори эканини ҳисобга олсак, аудитив кўргазмалиликдан фойдаланиш ҳам юқори бўлиши табиий. Дарснинг 1-машқида тинглаш ва такрорлашга берилган аудитив кўргазмалилик воситаси тил соҳиби томонидан ўқилган вербал аутентик матндан иборат ва у 5 дақиқага мўлжалланган. У синфда инглиз тили муҳитини яратиш, ўқувчиларнинг диққатини жамлаш мотивациясини оширишга қаратилади, асосан, 1- 4 синфларда эгаллаган кўникма ва малакаларни муайян даражада жонлантиришга туртки бўлади ҳамда ўзга маданият, урф-одатлар, анъаналар муҳитига олиб кириш имкониятини яратади.

Чет тил таълими мақсадларида белгиланган кўп тилли ва мультимаданиятли дунёда ҳар томонлама мулоқот олиб бора оладиган шахс портретини ўзида мужассам этган авлодни тарбиялашга ёрдам беради. Шундай қилиб, дидактик принциплардан бири бўлган кўргазмалилик принципининг чет тили таълимидаги татбиғи ҳолатини ўрганиш, таҳлил қилиш ва кузатиш натижаларига кўра айтиш мумкинки, биринчидан, чет тилини ўқитишнинг мақсади, мазмуни, воситалари хусусиятларига кўра аудитив кўргазмалилик устувор ҳисобланади; иккинчидан, (дарслиқда) кўргазмалиликнинг ҳар қандай туридан фойдаланишда (аудитив, визуал, аудиовизуал) онглилик узвийлик, изчиллик, таълим, тарбия бирлиги, тушунарлик, фаоллик, индивидуаллик ва бошқа принципларга амал қилиш талаб этилади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, чет тили таълимининг мақсади, мазмуни, ёндашув, метод ва воситалари ўқув жараёнини ташкил этиш дидактик принципларга асосланади. Ўқувчининг чет тилда коммуникатив компетенциясини шакллантириш, ривожлантириш, такомиллаштиришга қара-

тилган замонавий коммуникатив методда барча санаб ўтилган дидактик принциплар татбиқ этилишига жиддий эътибор қаратиш лозим. Чет тили фани хусусиятларидан, таълим шарт-шароитларидан келиб чиқиб, узлуксиз таълимнинг турили босқичларида қандай ва қай даражада татбиқ этилишини аниқлаш, такомиллаштириш таълимдан кўзланган мақсадларни амалга ошириш гаровидир.

Адабиётлар:

1. Byram M. Encyclopedia of Language Teaching and Learning - London: Routledge, 2000. - 736 p.
2. Jalolov J. Chet til o'qitish metodikasi. — Toshkent: O'qituvchi. 2012. - 429 b. 3. Зуннунов А., Махкамов И. Дидактика - Тошкент: Шарқ, 2006. - 128 б.
4. Жумаев А. Ш., Рискулова К. Д., Тоджибаева К. С. Дидактика таълим назарияси. “Navro'z” нашриёти, 2019. - 125 б.
5. Ibragimov X., Abdullayeva Sh. Pedagogika nazariyasi. - Toshkent. 2008. —286б.
6. Илиева Л. К. Чет тил таълимида изчилликни таъминлашнинг лингво дидактик асослари. Дисс.пед. фан номзоди. - Т., 2007 - 150 б.
7. Педагогика энциклопедия “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2015 – 320б. 273б.
8. Richards J.C. Rodgers Th.S. Approach and Methods in Language teaching. 2nd ed – Cambridge university press, 2001 – 278б.

РЕЗЮМЕ

Маълумки, ўқув жараёнининг муваффақиятли ва самарали натижаси таълимга қўйилган дидактик талаблар ва принципларга қай даражада амал қилинишига ҳам боғлиқ. Ушбу мақола чет тилини ўқитишда дидактик принциплар татбиғи хусусиятларини ўрганишга қаратилган.

РЕЗЮМЕ

Основная цель данной статьи заключается в изучении особенностей преломления дидактических принципов при обучении иностранных языков. Общеизвестно, что успех и эффективность процесса обучения зависит от соблюдения принципов образовательного процесса, то есть дидактических требований и принципов образования.

SUMMARY

The main purpose of this article is aimed at teaching a foreign language, studying the features of the application of didactic prints. It is known that the successful and effective result of the educational process depends on the extent to which the laws of the educational process, that is, the didactic requirements for education and the observance of prints.